HAARLEMS BODEMONDERZOEK

6

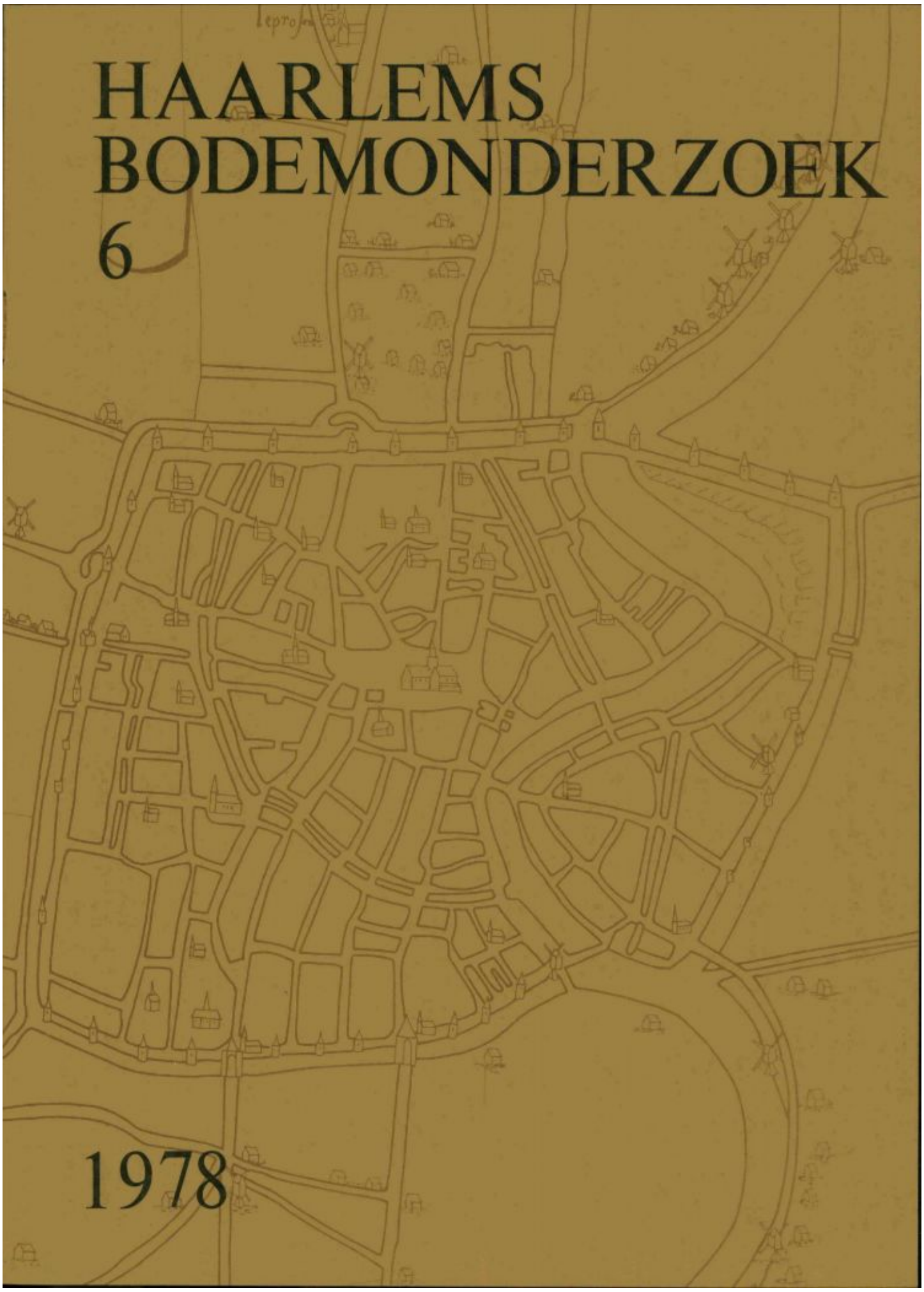

1978

Redaktie

Dr. J.Th.R. van Greevenbroek (*Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland*)
J. de Jong (*Rijks Geologische Dienst*)
J. Schimmer (*Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland*)
Drs. P.J. Woltering (*Provinciaal archeoloog voor Noord-Holland*)

Secretariaat

Dr. J.Th.R. van Greevenbroek
Terheidenstraat 17 Haarlem

Inhoud

A.M.Numan, Opgraving binnen het Brinkmann-kompleks te Haarlem . pag. 3

A.I.Pathuis, Enkele bouwkundige gegevens betreffende de Janskerk . pag. 17

J.Th.R.van Greevenbroek, Laat-middeleeuws schoeisel uit Bakenes, Haarlem . . . . . pag. 25

ERRATA

In het artikel „Archeologische waarnemingen bij rioleringswerkzaamheden" in Haarlems Bodemonderzoek 3 (1977) blz. 19 t.e.m. 34 zouden de passages op blz. 23 (7e regel van onderen) en blz. 26 (4e regel van boven) de indruk kunnen geven, dat resp. bij de Krocht en in de Grote Houtstraat het straatplaveisel direct op het ongestoorde duinzand voorkomt. Dit is echter niet het geval.
In de binnenstad bevindt zich op het door de mens in historische tijd ongestoord gelaten duinzand een pakket materiaal van veelal minstens een meter, maar meestal grotere dikte, dat afkomstig kan zijn van zowel ter plaatse omgewerkt duinzand als van elders aangevoerd materiaal. Dit materiaal is soms van het ongestoorde duinzand gemakkelijk te onderscheiden door bijmenging met humeuze delen, puinresten e.d.
In andere gevallen kan dit evenwel moeilijkheden opleveren, vooral in ondiepe ontgravingen, waarbij de waarnemingsmogelijkheden beperkt zijn en in het bijzonder als het eventueel aangevoerde materiaal overeenkomst met het ongestoorde duinzand vertoont. Het woord strandwal is in deze situatie niet altijd eenduidig.

In Haarlems Bodemonderzoek 5
Blz. 23, regel 14 van onderen: 1663 moet zijn 1563;
blz. 23, regel 6 van onderen: noordmuur moet zijn zuidmuur;
blz. 25, regel 12 van boven: 1650 moet zijn 1659.

HAARLEMS BODEMONDERZOEK 6

1978

UITGAVE VAN DE GEMEENTELIJKE COMMISSIE
OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK HAARLEM

Grote Markt in 1628. P.Saenredam / J.van Velde.

OPGRAVING BINNEN HET BRINKMANN-KOMPLEKS TE HAARLEM

A.M.Numan

Binnen de bebouwing van het Brinkmann-kompleks aan de Grote Markt, werd een beperkt oriënterend archeologisch onderzoek ingesteld. Aangetroffen werd een uit de 11e - 12e eeuw daterende sloot. Palaeobotanisch onderzoek vond plaats van de vulling van genoemde sloot, alsmede die van een kuil uit vermoedelijk dezelfde tijd. Verder werd een aantal funderingsresten aangetroffen, waarvan enkele opgebouwd uit kloostermoppen. Mogelijk door de verspreide ligging alsmede de beperktheid van het onderzoek, konden deze niet in verband worden gebracht met de huidige percelering ter plaatse.

Dank zij de medewerking van de Akom B.V., werd de werkgroep Haarlem van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland in staat gesteld om, van juli 1975 tot april 1976, een archeologisch onderzoek te verrichten binnen de bebouwing van het Brinkmann-kompleks, (kad. sectie I nr. 6108) gelegen aan de Grote Markt.
Het onderzoek heeft voornamelijk plaats gevonden onder de voormalige biljartzaal (afb. 2, werkput 1).

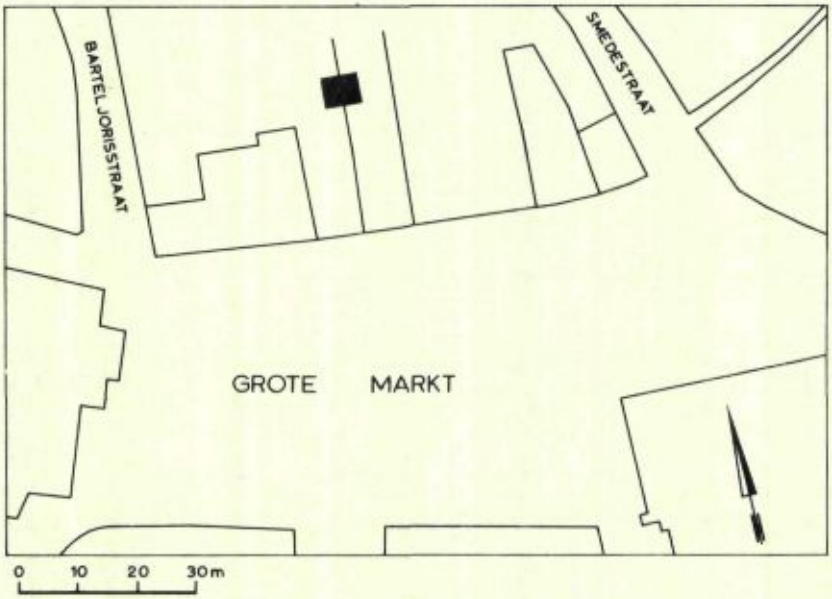

Afb. 1: Algemene situatie. Het zwarte vlakje geeft werkput 1 weer (zie afb. 2).

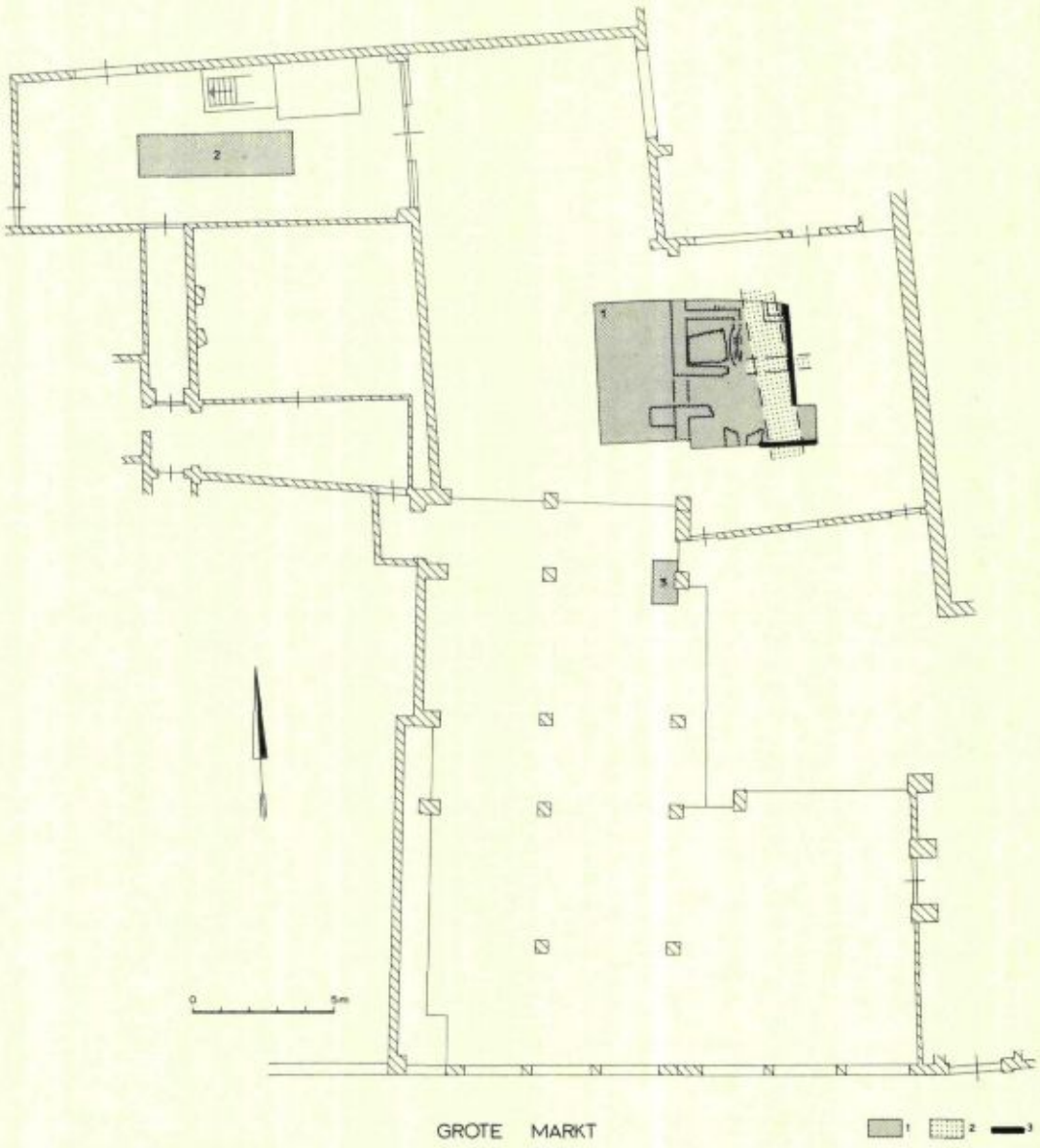

Afb. 2: Situatie binnen het Brinkmann-kompleks. 1. werkputten; 2. middeleeuwse sloot en greppel; 3. in artikel afgebeelde profielen.

De opzet was dat dit een vóóronderzoek zou zijn dat later, wanneer de gebouwen afgebroken waren, gevolgd zou worden door een groter onderzoek en eventueel een opgraving, welke dan verricht zou worden samen met het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, Het grote onderzoek heeft nog niet plaats kunnen vinden daar de sloop van de gebouwen vertraagd is.

Het thema van het onderzoek was het traceren van de middeleeuwse en laat-middeleeuwse percelering. Dat er in dit opzicht niet veel resultaat werd verkregen is enerzijds te wijten aan het feit dat er in de loop der eeuwen, en vooral in recente tijd, zeer veel verstoord is, anderzijds aan het kleine oppervlak van de werkput.

Allereerst moest er een betonnen vloer van 10 cm dikte worden weggehakt. Onder de vloer lag zeer veel recent puin. Hieronder werden twee beerputten en twee waterkelders gevonden (afb. 3 en 4). Later werd er nog een beerput gevonden (b.p. 3), welke dieper onder de vloer zat. De waterkelders waren met IJsselstenen opgemetseld (steenmaten waterkelder 1: 16 x 7 x 3 cm; waterkelder 2: 18 x 7.5 x 3.5 cm). Beerput 1 met een diameter van 2.35 m, had een enkele en een dubbele zgn. glijgoot en twee overlopen. Eén van de overlopen liep naar beerput 2. In één

Afb. 3: Beerput 1, vanuit het oosten gezien.

van de glijgoten was een randfragment van een majolicabord ingemetseld. Datering volgens Dingeman Korf: 1580-1600, Haarlemse produktie. Van alle beerputten was de koepel verdwenen, tevens waren ze leeg gehaald en weer gevuld met puin en zand. Onder in beerput 1 bevond zich nog een laagje beer met daarin koppen en stelen van kleipijpen, een glazen flesje uit de 18e eeuw, en een trapeziumvormig potje van wit aardewerk met een lichtgroen glazuur, met gaatjes en een hengsel. Deze beerput kan in de tweede helft van de 16e eeuw opgemetseld zijn en tot in de 18e eeuw in gebruik zijn geweest.

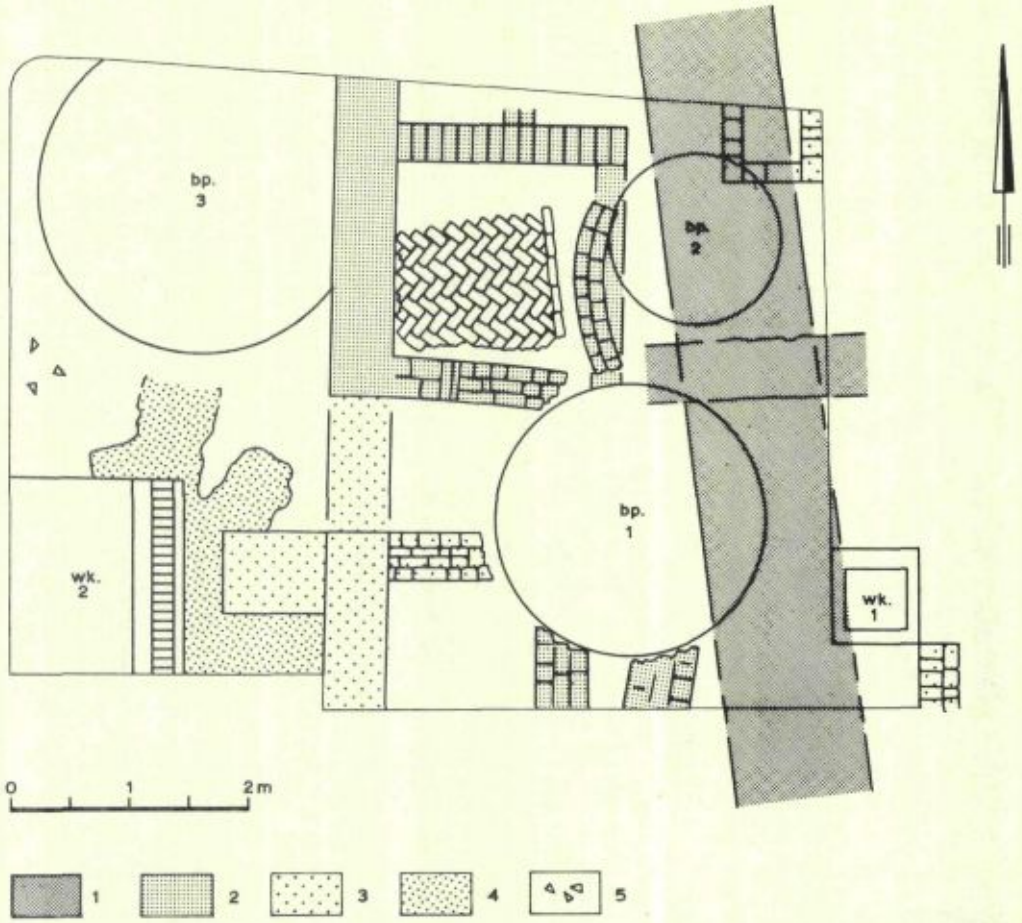

Afb. 4: Situatie werkput 1. – 1. middeleeuwse sloot en greppel; 2. funderingsresten van kloostermoppen; 3. jongere funderingsresten; 4. middeleeuwse afvalkuilen (?); 5. spitsporen; wk. = waterkelder; bp. = beerput.

Tijdens het verdiepen van het vlak werd een aantal funderingen bloot gelegd (afb. 4). Eén hiervan was een muur die in het midden van de werkput lag en noord-zuid georiënteerd was. Deze muur bestond uit zeker twee, waarschijnlijk echter drie bouwfasen. Het oudste, noordelijke deel bestond uit enigszins weggedrukte kloostermoppen, afm. 32 x 15 x 7 cm, in metselverband. Aan het zuideinde maakte deze muur een hoek naar het oosten en werd dan onderbroken door beerput 1. Dit oostelijke stuk muur bestond uit kloostermopfragmenten van dezelfde afmetingen. De tweede bouwfase, het zuidelijk deel van de muur, bestond uit stenen met een afmeting van 20 x 10.5 x 5 cm, in metselverband. In het midden hiervan bevond zich aan de westzijde een soort steunbeer, naar het oosten maakte de muur een hoek en werd dan ook door beerput 1 onderbroken. Dit laatste stuk muur bestond uit stenen met een afmeting van 23.5 x 11.5 x 5 cm. De mogelijke derde fase bestond uit een verbinding tussen het noordelijke en het zuidelijke deel. De onderzijde van dit tussenstuk bevond zich ten opzichte van de andere twee delen, zeer

ondiep: 1.20 m (= 1.47 m + NAP) onder de betonnen vloer. De onderzijde van de oudste muren bevond zich ca. 4 cm - NAP.
In het zuidprofiel bevonden zich twee muren bestaande uit kloostermopfragmenten afm. 32(?);x 15 x 6.5 cm. De westelijke hiervan was zeer diep gefundeerd: de onderkant werd niet bereikt. De onderkant van de oostelijke muur bevond zich op een diepte van 1.48 m + NAP en zat precies naast een sloot welke verderop in dit artikel zal worden behandeld. Haaks op de muur die in het midden van de werkput lag bevond zich, tegen de noordkant van de werkput, nog een muurtje bestaande uit enkele lagen kloostermoppen (afm. 31 x 15.5 x 7 cm) met daarop stenen met afmetingen van 23 x 11 x 5.5 cm. Deze muur was weer verbonden met een door beerput 2 enigszins weggedrukt muurtje, dat ook bestond uit kloostermopfragmenten (afm. 32 x 15 x 7 cm). Het geheel vormt een vierkant. Binnen dit vierkant werd op een diepte van 1.12 m + NAP een vloertje van visgraatsgewijs gelegde stenen (afm. 18.5 x 9.5 x 4 cm) gevonden. Hierboven lag 16e-17e eeuws aardewerk. Ongeveer 45 cm lager werd in de noord-oost hoek het handvat van een 14e eeuwse ronde vuurklok gevonden. Iets lager een fragment van een halfronde geglazuurde vuurklok. Op een diepte van 50 cm + NAP werd een ongeveer halfronde plek van geel, licht naar oker verkleurd, zand zichtbaar. Hieromheen lag sterk humeus zand met een cirkel van zeer veel brokjes houtskool rondom de gele plek. Enkele centimeters lager was het gele zand verdwenen en lag er ook daar zeer veel houtskool. Mogelijk is dit een stookplaats geweest. Hieronder, op een diepte van ongeveer 7 cm + NAP, werden aardewerkfragmenten uit de 16e en 17e eeuw gevonden. De noordelijke muur had aan de binnenzijde zes versnijdingen.
Aan de hand van de maten van de kloostermoppen die geen sporen van secundair gebruik vertonen, zouden deze muurresten kunnen dateren uit de 14e, mogelijk zelfs uit de 13e eeuw. De stookplaats kan echter pas in de 17e eeuw ontstaan zijn. Boven op de noord-zuid muur was een meer recente muur gemetseld (steenmaten 21 x 11.5 x 5.3 cm). Deze muur maakte een hoek naar het westen en was over waterkelder 2 heen gemetseld. Boven deze waterkelder werd 20 cm onder de betonnen vloer een vloertje van plavuizen aangetroffen, datering ongeveer 17e eeuw. Ten noorden van deze muur en de waterkelder werd 58 cm lager nog een vloer gevonden. Deze bestond uit op de zijkant gemetselde IJsselstenen.
Tussen de beerputten, waterkelders en funderingen in was het maar in beperkte mate mogelijk oudere bewoningssporen aan te treffen. Hiertoe behoorde in de eerste plaats een slootje dat enigszins schuin, noord-zuid door de werkput heen liep en zich fraai aftekende in het zuid-profiel (afb. 5 en 6). Aan de hand van enige in de vettige, zeer humeuze vulling onderin de sloot aangetroffen scherven van Pingsdorf- en Andenne-aardewerk, mag worden verondersteld dat deze sloot in de 11e-12e eeuw gegraven werd. Aan de onderkant van de sloot waren in het gele duinzand enige spitsporen zichtbaar. De vulling hiervan bestond uit geel duinzand en grijs zand, waaruit kan worden afgeleid dat deze sloot in het grijze- en het gele zand is uitgegraven. De onderkant van de sloot, 73 cm + NAP, bevindt zich dan ca. 50 cm onder het hoogste gekonstateerde niveau van het grijze zand. Aan de hand van vondsten elders in de stad, is deze grijze zandlaag te dateren in de 11e-12e eeuw.

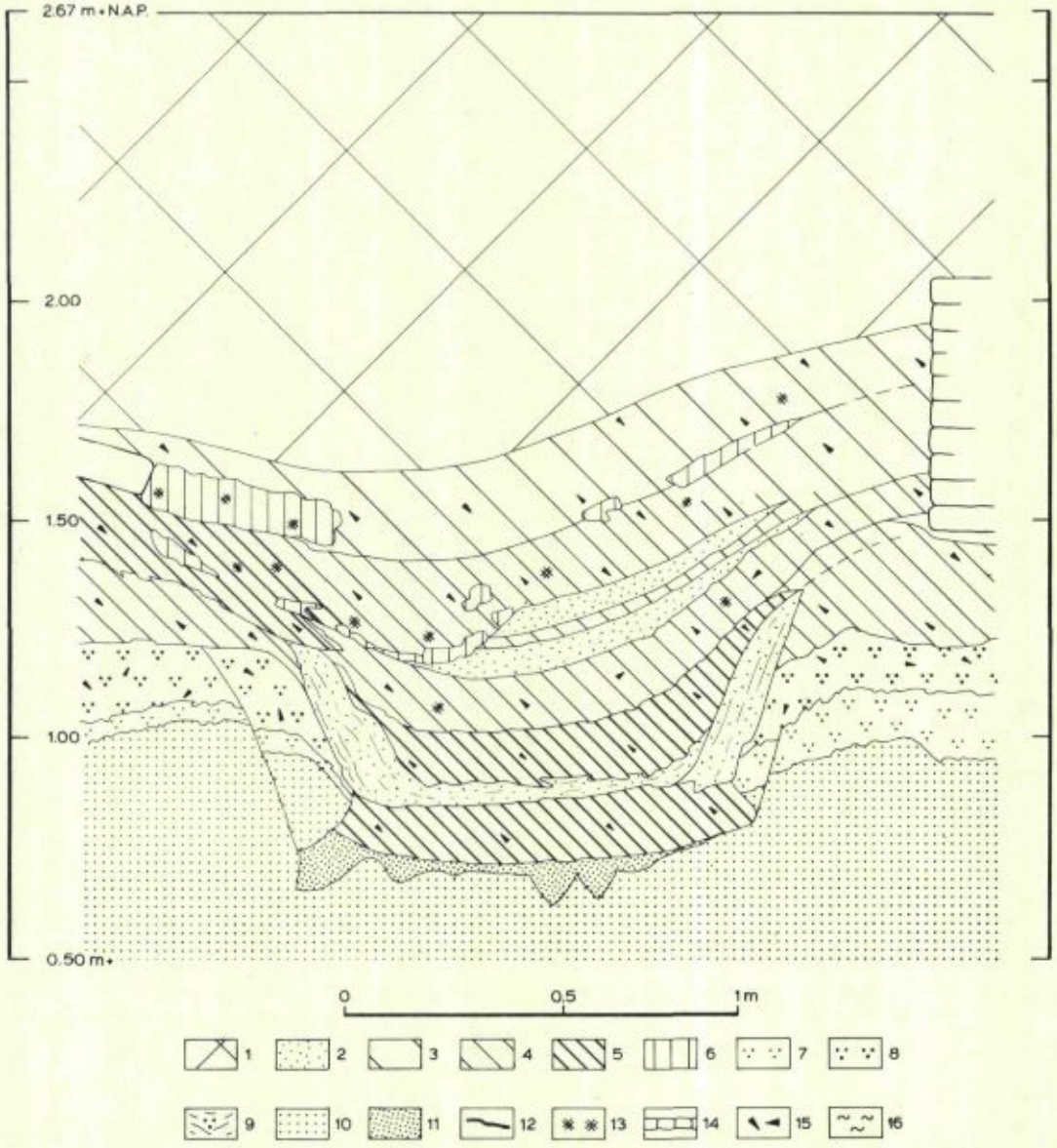

Afb. 5: Middeleeuwse sloot in het zuidprofiel. 1. recent verstoord; 2. geroerd zand; 3. lichtbruin humeus zand; 4. humeus bruin zand; 5. sterk humeus zwart zand; 6. klei, opgebracht; 7. licht grijs zand; 8. grijs zand; 9. verspoeld grijs zand; 10. ongestoord duinzand van strandwal; 11. spitsporen, duinzand en grijs zand; 12. ijzeroer; 13. puin; 14. baksteen; 15. houtskool; 16. mest.

Afb. 6: Middeleeuwse sloot in zuidprofiel.

Uit de zwarte humeuze slootvulling werd door drs. J.P.Pals, van de afdeling oecologie van het IPP te Amsterdam, een monster voor pollenanalytisch onderzoek genomen:

> Na bewerking bleek dat binnen het totaal van stuifmeel van bomen, granen en van op droge standplaatsen groeiende kruidachtige planten, de wilde grassen en de granen beide ongeveer een derde van het stuifmeelspektrum innemen. Men mag veronderstellen dat er in de naaste omgeving van de sloot granen verbouwd werden. Het stuifmeel van bomen komt zo weinig voor dat men moet aannemen dat er in de buurt vrijwel geen bomen groeiden. Op grond van de afwezigheid van wieren heeft de sloot vermoedelijk meestal droog gestaan.

Boven de zwarte humeuze slootvulling bevond zich een pakket van gelaagd duinzand. Tot ongeveer de 18e eeuw duurde het proces van dicht geraken van de sloot.

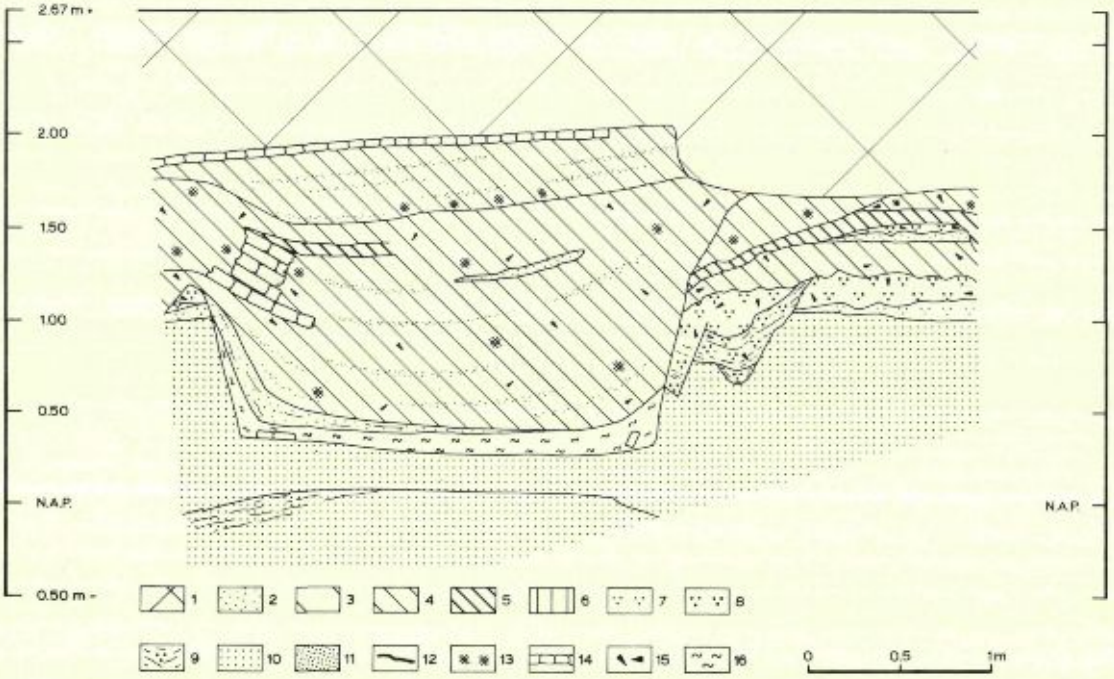

Afb. 7: Middeleeuwse greppel in het oostprofiel. 1. recent verstoord; 2. geroerd zand; 3. lichtbruin humeus zand; 4. humeus bruin zand; 5. sterk humeus zwart zand; 6. klei, opgebracht; 7. licht grijs zand; 8. grijs zand; 9. verspoeld grijs zand; 10. ongestoord duinzand van strandwal; 11. spitsporen, duinzand en grijs zand; 12. ijzeroer; 13. puin; 14. baksteen; 15. houtskool; 16. mest.

Toen was het nog slechts een ondiepe geul. Haaks op deze sloot liep een greppel. Deze was ook in het oostprofiel zichtbaar (afb. 7). Het geheel was gevuld met verspoeld grijs zand met daarin wat houtskool. De onderkant bevond zich op ca. 65 cm + NAP. De greppel heeft waarschijnlijk niet lang gefunctioneerd. Onderin werd een fragment van Andenne-aardewerk gevonden.
Bij het afschaven van het greppeltje werden in het vlak spitsporen zichtbaar. Naast dit greppeltje was een grote afvalkuil gegraven. Deze was geheel gevuld met sterk humeuze grond met zandlensjes en onderin een laag beer. De humeuze grond was vermengd met puin, houtskool en aardewerkfragmenten uit de 11e - 16e eeuw. In de kuil bevond zich ook een spinklosje met een metaalachtige grijze kleur; het is mogelijk van Paffrath-aardewerk (afb. 8).

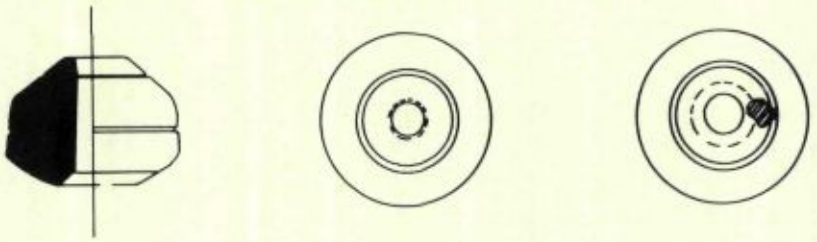

Afb. 8: Spinklosje.

In het gele duinzand onder het stuk muur van de derde bouwfase werden twee ca. 40 cm. diepe kuilen aangetroffen, gevuld met humeus zand waarin houtskooldeeltjes. Hierin werden fragmenten van Pingsdorf-, Andenne- en kogelpotaardewerk gevonden. Uit deze kuilen werd door drs. J.P. Pals twee zadenmonsters genomen:

> De konservering van het materiaal in dit monster was slecht. Dit was het gevolg van te grote doorluchting van het zandige sediment. Het is daardoor moeilijk te zeggen of het ontbreken van bepaalde soorten een natuurlijke oorzaak heeft, of dat het te wijten is aan selectieve corrosie.
> De gevonden soorten zijn in drie groepen te verdelen:
> 1. Cultuur- en konsumptieplanten: rogge, vlas en braam. Vlas moet in deze context waarschijnlijk gezien worden als oliezaad.
> 2. Onkruiden: hoofdzakelijk ruderaalplanten. Typische akkeronkruiden, zoals bolderik en korenbloem ontbreken.
> 3. Oeverplanten. Deze komen voor langs voedselrijk, mogelijk zelfs vervuild zoet, eventueel iets brak water.
>
> Planten uit groep 2 en 3 kunnen heel goed langs een slootje gegroeid hebben. Zeer opvallend is het grote aantal zaden van de zilte rus, die ten opzichte van de andere soorten duidelijk uit de toon valt. Het is onwaarschijnlijk dat deze plant, die bij voorkeur groeit op vochtige brakke bodem (met een hoger zoutgehalte dan de planten uit groep 3 tolereren) en vooral in de kuststreek algemeen is, hier in grote getale is voorgekomen. Dit mede omdat de andere soorten waarmee hij samengroeit (b.v. zeeaster en strandzoutgras) ontbreken. Het is mogelijk dat de plant verzameld is om de stengels voor matten, dakbedekking of iets dergelijks te gebruiken. Merkwaardig is verder dat een groot deel van de zaden verkoold is. Misschien houdt dit verband met het afbranden van de slootoever.

Groep 1:		
Secale cereale (rogge)	1c	1c
Linum usitatissimum (vlas)	5±c	3
Rubus fruticosum s.l. (braam)	8	12
Juncus gerardii (zilte rus)	ca 550	ca 800
Groep 2:		
Atriplex sp. (melde)	3	4
Rumex acetosella (schapezuring)	-	4(3c)
Stellaria media (vogelmuur)	-	1c
Poa annua (straatgras)	2±c	3c
Polygonum aviculare (varkensgras)	-	2±c
Zowel groep 2 als 3:		
Polygonum lapathifolium (viltige duizendknoop)	4	1
Groep 3:		
Carex vulpina/otrubae (echte of valse voszegge)	1c	-
Carex sp. (zegge)	1c	1c
Eleocharis palustris (waterbies)	9(4c)	3(1c)
cf. *Myosotis scorpioides* (misschien: moerasvergeetmijniet)	-	21±c
Scirpus sp. (bies)	3c	-
Typha sp. (lisdodde)	-	2
Gramineae div. (grassen)	-	2
Niet determineerbaar	-	3(2c)

c = verkoold
±c = gedeeltelijk verkoold
geen toevoeging = onverkoold

Meer naar het westen toe, op een diepte van 1.14 m + NAP, werden nog enkele kuilen gevonden. In één ervan werden fragmenten van Andenne-aardewerk aangetroffen. In het gele duinzand, 8 cm lager, waren spitsporen met een vulling van lichtgrijs zand zichtbaar.
Het botmateriaal dat in de geroerde ondergrond aangetroffen werd, was voornamelijk afkomstig van het rund. In mindere mate kwamen botten van het varken, schaap of geit voor en slechts enkele botjes van de kip en de gans. Ook werden er botten gevonden van de hond, kat en het paard. In de sloot werd slechts één botfragment gevonden, in het greppeltje geen enkel (determinatie Marijke Coert van de werkgroep Haarlem).

Op een binnenplaats van het Brinkmann-kompleks, grenzend aan de voormalige biljartzaal, werd eveneens een klein onderzoek verricht (afb. 2, werkput 2). In het zuidprofiel van de daar gemaakte sleuf tekende zich een kuil af, die door twee grijze zandlagen heen gegraven was.
Bij pogingen elders binnen het kompleks om een niet door muren en dergelijke verstoord stuk grond te vinden bleek dat alles in vrij recente tijd volgebouwd was

met kelders, kegelbanen, enz.
Enkele door de Akom B.V. in verband met een funderingsonderzoek gemaakte gaten werden door ons onderzocht en, voor zover interessant, werden de aangetroffen grondsporen opgetekend. In één van deze gaten (afb. 2, werkput 3) waren de grijze en lichtgrijze lagen bovenop het duinzand weer goed zichtbaar. Ook werd er hier een muur aangetroffen, opgemetseld uit stenen met een afmeting van 26/27 x 13 x 6 cm, waarop een betonnen balk van de huidige bebouwing lag. Het is mogelijk dat deze muur het vervolg is van de noord-zuid muur in werkput 1.

Zoals al aan het begin van dit verslag werd opgemerkt, was de omvang van de werkput zodanig, dat het niet mogelijk was er de resten van meerdere huizen in aan te treffen. Daardoor was het ook niet mogelijk een exakt beeld van de laat-middeleeuwse percelering te krijgen. Het enige wat gekonstateerd kon worden was dat de noord-zuid muur in werkput 1 redelijk parallel loopt aan de huidige scheidingsmuur van de panden 9 en 11.

Aan de Grote Markt is de huidige verdeling van de percelen nog vrijwel identiek aan die uit de 16e eeuw (zie afb. 9). Thans zijn echter enkele panden samengevoegd. Als mogelijke hulp bij de rekonstruktie van de laat-middeleeuwse percelering werden de maten van de voorgevels genomen, welke in Rijnlandse roeden en voeten werden omgerekend. Van west naar oost waren dit:

Kledingzaak Kreymborg		
perceel nr. 1-5	18.80 m	= 5 roe
perceel nr. 7	8.41 m	= 2 roe en 3 voet
Voormalig restaurant Brinkmann		
perceel nr. 9	10.34 m	= 2 roe en 9 voet
perceel nr. 11 (Bilderdijkhuis)	9.04 m	= 2 roe en 5 voet
perceel nr. 13	19.84 m	= 5 roe en 3 voet (vroeger mogelijk 2 huizen geweest)
Voormalige bioscoop Rembrandt		
perceel nr. 15	8.69 m	= 2 roe en 4 voet
Hoofdwacht		
perceel nr. 17	9.81 m	= 2 roe en 7 voet

Tot nu toe hebben wij overigens vrij weinig met deze gegevens kunnen doen.

Konklusie.
De oudste bewoningssporen die onder het Brinkmann-kompleks werden aangetroffen dateren uit de 11e-12e eeuw. Men mag veronderstellen dat er hier in die tijd enkele huizen hebben gestaan. Het is niet waarschijnlijk dat deze plek toen al zo vol gebouwd was als dat nu het geval is: er zullen wel open terreinen geweest zijn.

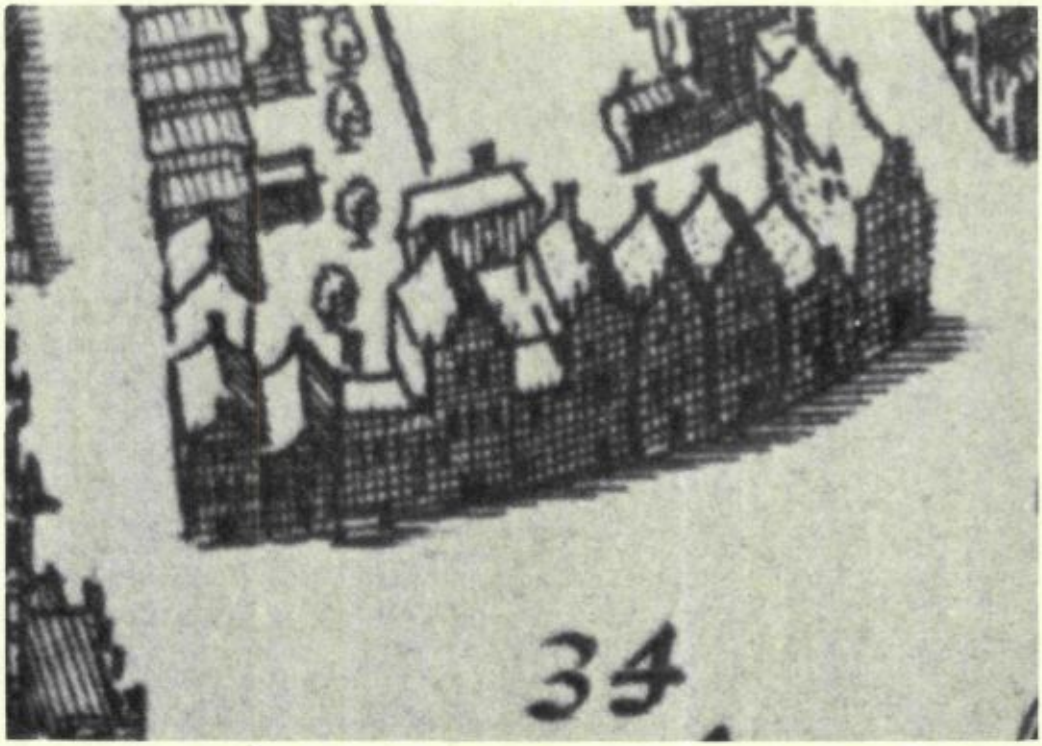

Afb. 9: Detail uit de vogelvluchtkaart van Thomas Thomaszoon uit 1578. (Gem. Archief Haarlem).

Het is mogelijk dat men hier ter plaatse als dakbedekking voor de toen waarschijnlijk nog houten huizen de stengels van de zilte rus heeft gebruikt. In de 15e-16e eeuw werden de muren over het algemeen van steen. De muur van kloostermoppen zou een restant van een nog ouder gebouw kunnen zijn (13e-14e eeuw), mits de stenen inderdaad niet secundair gebruikt zijn.
De afmetingen van de huizen werden groter. Ze werden dan onder andere naar achteren toe uitgebreid. De gevonden vloertjes van plavuizen en IJsselstenen met bijbehorende muren zullen hiervan restanten zijn.
Met welk doel in de 11e-12e eeuw de sloot en het greppeltje gegraven werden is moeilijk te zeggen. Zo ook waar beide naar toe liepen. Het is mogelijk dat ze gediend hebben om het overtollige regenwater van de achtererven of tuinen af te voeren. Aangezien de Grote Markt ook nu nog lager ligt dan het terrein achter de noordelijke bebouwing, is het niet uitgesloten dat de noord-zuid lopende sloot in die tijd afwaterde op de Grote Markt.

Het is te hopen dat er in de toekomst, wanneer grote delen van het Brinkmannkompleks afgebroken zullen worden, bij een volgende opgraving meer gegevens te voorschijn zullen komen, waardoor het vage beeld dat we nu hebben gekregen gekompleteerd kan worden.

Tot slot een woord van dank aan Akom B.V., voor de bereidwillige medewerking, waardoor deze opgraving mogelijk werd; aan ing. P.Jongens, hoofd Monumentenzorg Haarlem, die de werkgroep Haarlem attent maakte op de mogelijkheid om binnen het Brinkmann-kompleks te graven, en aan dr. B.van Geel en drs. J.P.Pals, wetenschappelijk medewerkers afd. oecologie van het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, voor het verrichten van het zaden- en pollenanalytisch onderzoek.
De tekeningen werden gemaakt door Marja Kerkhoff en de schrijver, de foto's zijn van G.Sarlet. Afb. 9 werd vervaardigd door het Gemeentelijk Archief te Haarlem.

Geraadpleegde literatuur:

Hollestelle, Dr. J. – De Steenbakkerij in Nederland, tot omstreeks 1560. 1961.
ter Kuile, Dr. E.H. – Baksteenformaten in Zuid-Holland tot midden 16e eeuw. Oudheidkundig Jaarboek 1937, 4e serie, 6, blz. 96-99.
ter Kuile, Dr. E.H. – Baksteenformaten in Noord-Holland tot midden 16e eeuw, Oudheidkundig Jaarboek 1942, 4e serie, 11, blz. 91-92.
Meischke, Ir. R. – Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar Vereniging „Hendrick de Keyser", 1969.
Meischke, Ir. R. – Huizen en keuren, Rotterdam Papers II, 1975, blz. 89-116.

ENKELE BOUWKUNDIGE GEGEVENS BETREFFENDE DE JANSKERK

Ing. A.I.Pathuis – Monumentenzorg Haarlem

Nu de eerste fase van de consolidatie van de voormalige St. Janskerk, betrekking hebbend op het gedeelte ten westen van de dakruiter, is voltooid, en nog niet bekend is, wanneer het overige gedeelte van het gebouw onderhanden zal worden genomen, lijkt het zinvol, mede in verband met en als aanvulling op het artikel van Dr. J.Th.R.van Greevenbroek: „Archeologisch onderzoek in de Janskerk" in Haarlems Bodemonderzoek Nr. 4 1977, enige nadere gegevens te vermelden, die tijdens onderzoekingen in deze eerste fase over de bouwgeschiedenis bekend zijn geworden.

Algemeen werd tot nu toe aangenomen dat in de bouw van deze kerk 4 fasen te onderscheiden zijn, te weten: het schip in twee gedeelten, eerst het oostelijk deel, daarna de verlenging naar het westen, dan de koorsluiting in de vorm van een halve tienhoek en tenslotte de zijbeuk. Tijdens de tot het einde van 1977 plaats gevonden hebbende werkzaamheden is het volgende vastgesteld:

In het schip van de kerk zijn 7 eiken trekbalken aanwezig. De 4 westelijke balken hebben een 17e eeuwse profilering van de sleutelstukken, terwijl de profilering van de overige sleutelstukken wijst op een 14e eeuwse oorsprong. Tevens zijn de oostelijke en westelijke korbelen verschillend van vorm, waarmee we dus waarschijnlijk bij de bron staan van de aangenomen bouwgeschiedenis van het schip in twee gedeelten.

Het nader onderzoek van de kap en de trekbalken heeft de volgende gegevens opgeleverd: De eiken kapconstructie boven het gewelf van het schip is voorzien van 14e eeuwse telmerken, die met een zgn. „rits" in de diverse onderdelen zijn ingesneden. De telmerken vormen vanaf de koorsluiting tot aan de westgevel de nummers 1 t/m 64 en lopen zowel over spanten als sporen door. Ter plaatse van de dakruiter zijn 8 spanten in de kapconstructie opgenomen, die niét in de nummering meelopen. Deze 8 spanten bij de dakruiter vertonen geen telmerken en zijn dus waarschijnlijk later geplaatst. Afgaande op deze telmerken zou dus de gehele kapconstructie in de 14e eeuw wel degelijk in één keer zijn geplaatst.

De telmerken in de drie oostelijke trekbalken in het schip (met uitzondering van de eerste balk) hebben hetzelfde karakter als die in de kap. De vier westelijke balken hebben 16e tot begin 17e eeuwse telmerken, die met de beitel zijn ingehakt. Dit sluit dus aan bij de hier boven aangegeven datering van de profilering der sleutelstukken. Aangenomen mag worden dat deze balken in de 17e eeuw vernieuwd zijn ter vervanging van de oudere vergane balken.

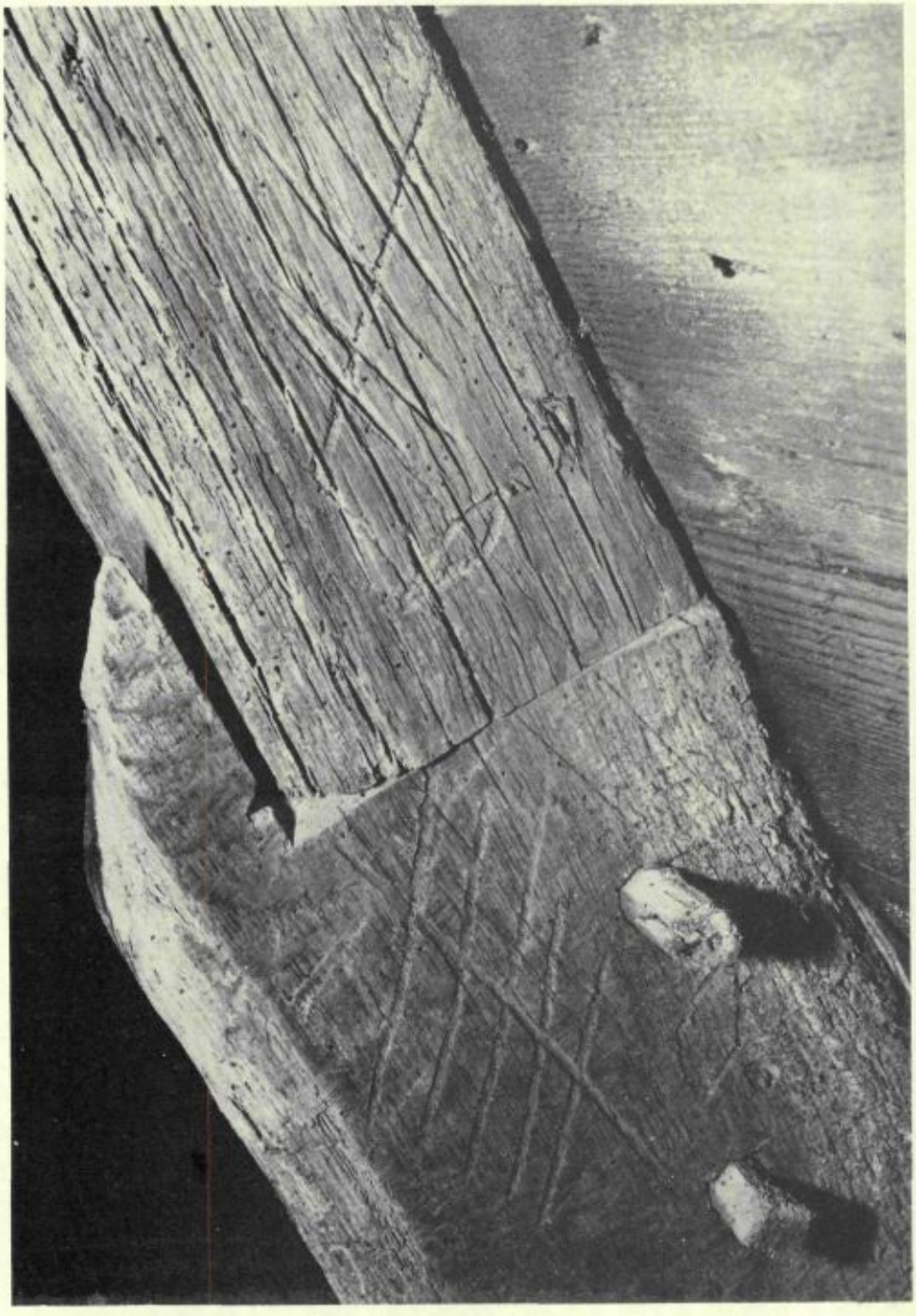

Afb. 1: Telmerk 50 Zuid in opgelaste spoor (ondersteuning voor het dakhout).
Foto Openbare Werken Haarlem – Jos Fielmich

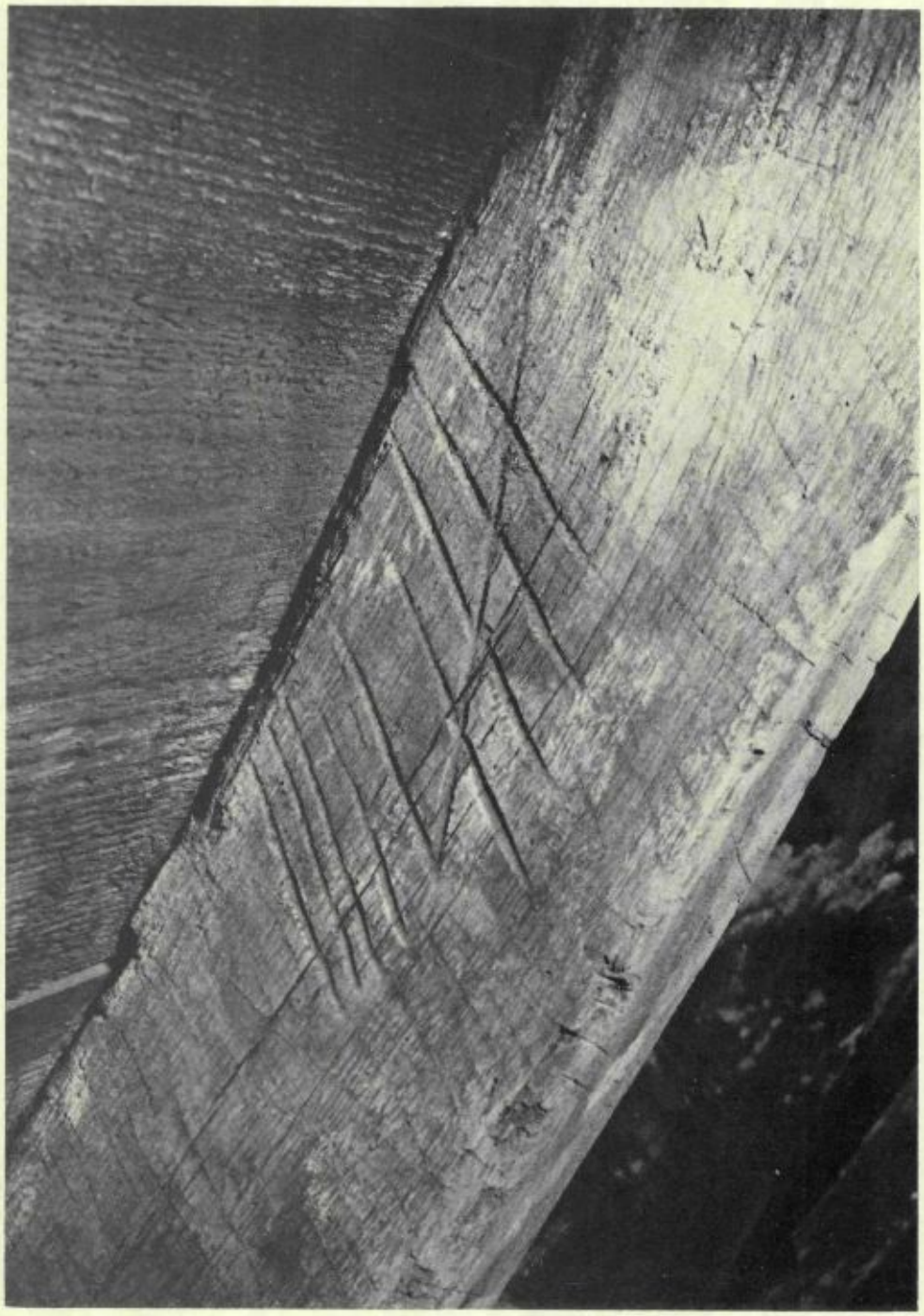

Afb. 2: Telmerk 49 Noord in spoor. Foto Openbare Werken Haarlem – Jos Fielmich.

De eerste trekbalk vanaf het oosten heeft telmerk 1. Dit zou normaal zijn, als ook niet de tweede balk nummer 1 had. Mede gezien de ook hier weer afwijkende profilering, wordt verondersteld dat deze eerste balk aangebracht is ter vervanging van een afsluitende muur van de kerkruimte, bij de bouw van de thans aanwezige koorsluiting. In dat geval zou de oorspronkelijke kerkruimte dus een rechthoekige plattegrond hebben gehad, hetgeen vaker voorkwam bij 14e eeuwse kloosterkerken.[1)]
Wanneer de tweede fase van de consolidatie zal plaats vinden, zijn hierover wellicht door opgravingen in het koor meer gegevens te verkrijgen ter staving van deze theorie. In ieder geval toont de koorsluiting afwijkende details, zowel aan de buiten- als aan de binnenzijde, en de telmerken in de kap zijn waarschijnlijk 15e eeuws.
De profilering van enkele sleutelstukken in de beuk is eveneens 14e tot 15e eeuws.
In de geschiedkundige beschrijving in het eerder vermelde artikel wordt door de schrijver zonder bronvermelding gesteld dat tijdens het beleg de toren kapot geschoten en daarna afgebroken werd, waarop in 1575 het torentje op het dak gebouwd zou zijn. In het financiële verslag van de Commandeur van St.Jan: Thyman van Woeu, van 25 januari 1575 tot 27 januari 1576 (aanwezig in het Gemeentearchief Haarlem), wordt nauwkeurig verslag gedaan van de ontvangsten en de uitgaven ten behoeve van de reparatiewerkzaamheden. Onder de uitgaven wordt de toren slechts vermeld voor het leidekkerswerk. Hij schrijft over de verdiensten van de leidekker met betrekking tot: „dye noortzyede van dye toren streckende oestwaart ende dat zo dye geheele kerrycke om tot an den gevel van dye zuytzyede . . . . " enz. Daar de Commandeur geconfronteerd werd met een aanzienlijke overschrijding van de geraamde reparatiekosten, is het niet aannemelijk dat hij in 1575 buiten zijn boekhouding om de dakruiter heeft laten bouwen. Aangenomen moet worden dat de huidige dakruiter van andere datum is.
Overigens is het opmerkelijk dat, ondanks alle schade door de Spaanse beschietingen vanaf de noordzijde, (in de noordmuur werd nog een ingeschoten kogel van 12 cm middellijn teruggevonden), de houten kap het geweld blijkbaar heeft doorstaan, zodat vervanging van spanten of sporen niet nodig was.
Nu blijft nog de vraag of de bouw van de zijbeuk gelijk met of later dan het schip heeft plaats gevonden.
In het grote venster in de westgevel van het schip bevinden zich in de zijkanten, ter plaatse van de oorspronkelijke brugstaven, blokjes van zgn. Bremersteen; een rode zandsteensoort die in het westen weinig is toegepast. Tevens is hier een restant van een onderdorpel van dezelfde steensoort teruggevonden. Met deze gegevens zijn de thans aanwezige brugstaven en de onderdorpel op hun oorspronkelijke 14e eeuwse plaats teruggebracht.
De brugstaafblokjes en hun onderlinge afstanden werden op identieke wijze teruggevonden in het westvenster van de beuk èn in enkele vensters in de zuidwand van de beuk. Tevens is in een dichtgemetseld venster in deze zuidwand het restant teruggevonden van een onderdorpel van Bremersteen, gelijk aan die in het westvenster van het schip. De onderdorpel van het kleine venster in de zuidelijke toegang tot de beuk bestaat eveneens uit Bremersteen, doch deze kan secundair gebruikt zijn bij de bouw van deze toegang, toen misschien een venster in de beuk

1. Steensma, Drs. R. – Vroomheid in hout en steen; middeleeuwse kerken in Noord-Nederland, p. 22.

verviel.
De steunbeer aan de westzijde bij de beuk heeft aan de bovenzijde een gedeelte waterlijst van Bremersteen, terwijl deze steen ook als afdekking gebruikt is voor alle bovenste versnijdingen aan de buitenmuren, zowel westzijde als zuidwand van de beuk en bij alle kolommen. Deze versnijdingen bevonden zich vroeger boven het maaiveld c.q. het vloerpeil in de kerk.
Van dezelfde steensoort zijn de aanzetstenen van de bogen tussen de kolommen in de kerk.
Het algemeen voorkomen van deze zandsteensoort in het gebouw, zowel in schip als beuk, èn het feit dat de kolommen als kolom gebouwd zijn en zich niet presenteren als een restant van een doorbroken wand, pleiten er m.i. voor dat het schip en de beuk tegelijk of zeer kort na elkaar gebouwd zijn, waarbij in het laatste geval bij de bouw van het schip op de latere bouw van de beuk reeds gerekend was.
Overigens is bij een onderzoek onder de huidige studiezaal van het Gemeentelijk Archief gebleken, dat zich daar funderingsresten bevinden van een muur en een steunbeer in het verlengde van de zuidwand van de beuk. Deze heeft dus kennelijk vroeger een grotere lengte gehad.
Wat betreft de versnijdingen aan de muren is het volgende te vermelden: aan de binnenzijde van het gebouw zijn waarschijnlijk geen versnijdingen toegepast, aan de buitenzijde wel. Aan de noordzijde ter plaatse van de dakruiter zijn deze totaal 52 cm; aan de westzijde van het schip 28.5 cm en aan de westzijde van de beuk 17 cm. De laatstgenoemde cijfers aan de westzijde zijn inclusief de versnijding die afgedekt is met Bremersteen.
Op het Schapenplein zijn bij het einde van het werk nog enige opgravingen verricht bij de westgevel van het schip en de beuk. Hierbij is gebleken dat gedurende lange tijd wisselende bebouwing aanwezig is geweest, doch directe conclusies zijn uit deze gegevens niet te trekken.
Onder de vloer van de huidige bibliotheek van het Gemeentelijk Archief, bevindt zich een kelder, die door twee tussenwanden in drie gelijke ruimten is verdeeld van elk 1.72 x 2.23 m in oppervlak en een grootste hoogte onder het tongewelf van 1.92 m. Iedere ruimte was afzonderlijk toegankelijk. Ze bestaan uit metselwerk van gele steen 3 x 8 x 17-18 cm. De vloeren zijn betegeld met bruin geglazuurde plavuizen, variërend van 19 x 19 tot 22 x 22 cm. De wanden zijn eveneens met deze plavuizen voorzien tot een hoogte van 1.27 à 1.44 m.
Bij de verwijdering van een ommetseling van de meest westelijke kolom bleek, dat zich achter dit metselwerk verscheidene pleisterlagen bevonden, waaronder een rest van een oude muurschildering aanwezig was.
In een rapport d.d. 5 april 1977 schrijft de Heer H.H.J.Kurvers, verbonden aan de afdeling Onderzoek en Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg:

> „In de Janskerk is tijdens de werkzaamheden van het inbouwen van een nieuwe archiefruimte een kleine „tapijt"schildering gevonden. Ze bevindt zich op de westkant van de meest westelijke kolom tussen het schip en de zuiderbeuk. De schildering is ongeveer 110 cm hoog en 60 cm breed; ze zit op een plat

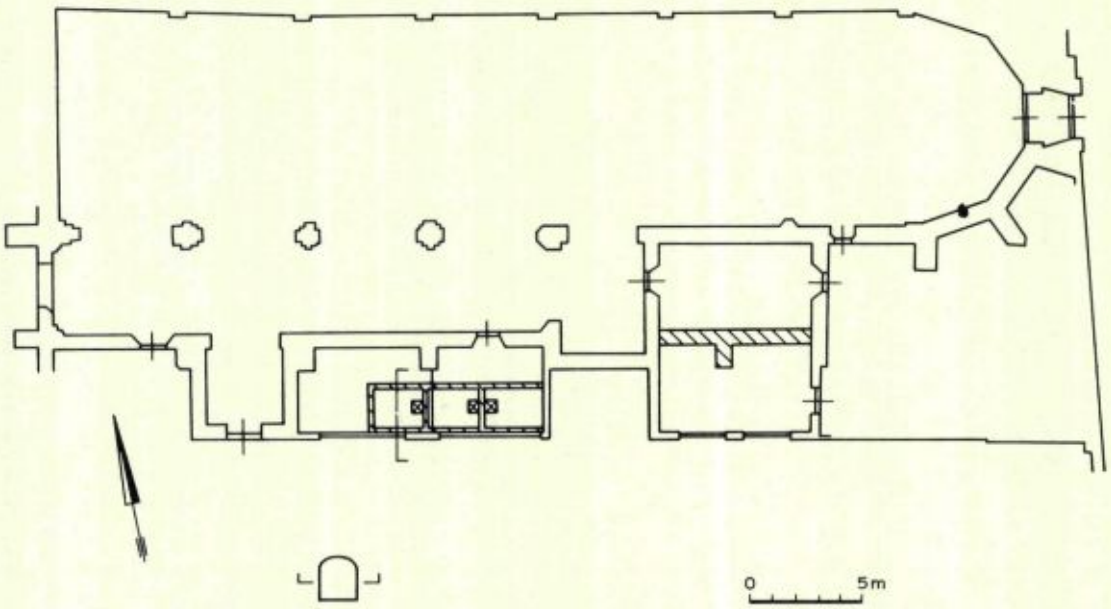

Afb. 3: Plattegrond van de Janskerk met aanbouwingen.

vlak (de plattegrond van de kolom bestaat uit rechthoeken).
De artistieke kwaliteit van deze decoratieve schildering is uitstekend. Een onbegrensd patroon van aan elkaar gekoppelde verticaal verlopende golflijnen is verrijkt met „schabloon-palmetten". Op een lichtrode ondergrond is in oker en omberzwart een patroon aangebracht. Het patroon is in het midden vanaf boven onderbroken door een rode ca. 8 cm brede baan met donkere contouren. Deze baan loopt niet door tot de benedenrand van het tapijt. Het namaaktapijt is afgebiesd door een franjeband met blauwe en zwarte franjes. Ook gezien de vorm en plaats van de met jongere steen ingevulde opening onder het tapijt en gezien de midden boven dit tapijt vast te stellen ingreep in de kolommaterie, kan men gevoeglijk aannemen dat we hier te doen hebben met de achtergrondversiering voor een beeld, staande op een console onder een baldakijn.
In elk geval is deze schildering een gedeelte van een der oudste afwerkingen in deze kerk. - Ze maakt geen deel uit van de oudste afwerking: onder de schildering is een pleisterlaagje aangetroffen met daarop een witsellaagje dat lichtgrauw is - .
Het is mogelijk dat, gerekend vanaf de eventueel hier te veronderstellen console, het originele vloerniveau misschien wel 1.70 m lager heeft gelegen; de tapijtschildering en het beeld bevinden zich in die omstandigheden op waarschijnlijker hoogten dan nu het geval is.
De kolom is nogal slecht en het is aannemelijk dat ingrijpende bouwkundige werkzaamheden zullen moeten plaatsvinden. De schildering zit hier en daar los. Enkele gedeelten zijn niet bloot gelegd. Ze is gefotografeerd door Open-

Afb. 4 Muurschildering na restauratie. Foto Openbare Werken Haarlem – Jos Fielmich.

bare Werken te Haarlem. In afwachting van de dingen die gaan komen wordt ze op uitstekende wijze beschermd door een harde ventilerende beschermkast. De voortreffelijke verzorging tot nu toe en de zorgvuldige behandeling en documentatie bewijst dat men inziet dat deze rest schildering een belangrijk historisch gegeven is. Een prijsgeven is m.i. niet mogelijk.
Het conserveren betekent m.i. een tijdelijke afname. Men kan dan de kolom afdoende en goed repareren. Daarna komt de schildering op een gezonde ondergrond terug op dezelfde plaats waar ze nu zit".

De afname en conservering zijn inmiddels volgens bovenstaand advies uitgevoerd door Restauratiebureau Dick Schoonekamp te Amsterdam en de muurschildering is weer op zijn oorspronkelijke plaats teruggebracht.

LAAT - MIDDELEEUWS SCHOEISEL UIT BAKENES HAARLEM

J.Th.R. van Greevenbroek

De leerfragmenten, die in 1971 zijn gevonden in Bakenes, Haarlem, zijn grotendeels afkomstig van schoeisel uit het einde van de 14e en uit de 15e eeuw. Het is elegant schoeisel geweest van uitstekend vakmanschap, dat waarschijnlijk door welgestelde personen is gedragen.

Tijdens de rioleringswerkzaamheden, die in 1971 plaats vonden in de Bakenesserstraat en in het Krom, zijn twee laadbakken met aarde uit een „organogene" laag naar een stortplaats in de Waarderpolder gebracht. De schrijver van dit artikel heeft dat materiaal onderzocht; er kwamen verschillende leerfragmenten uit te voorschijn. De „organogene" laag ligt in het zuidelijke gedeelte van het Krom op een diepte van 0 m tot 1 m - N.A.P.; de dikte ervan varieert van 0.40 m tot 1.10 m. Omdat de aarde bij het uitgraven en het storten door elkaar was gekomen, kon niet meer worden vastgesteld uit welk niveau van de „organogene" laag de leerfragmenten afkomstig waren.

Nadat de fragmenten gedurende vier weken in gedistilleerd water waren gereinigd, zijn ze op de volgende wijze geconserveerd: ze werden dik ingesmeerd met Haarlemmer olie, eerst twee maal per week, daarna één maal per week en tenslotte om de twee weken. Dit gehele proces heeft acht maanden geduurd. Daarna droogde het leer niet meer uit en had het nog veel van zijn soepelheid behouden.

De gevonden leerfragmenten, alle van rund- of van kalfsleer, bestaan uit zolen en bovenleer van schoenen en enkele stukken van riemen. Bij elkaar passende zolen en stukken bovenleer waren in het materiaal niet aanwezig, zodat geen volledige schoen kon worden gereconstrueerd. De zolen vertonen de natuurlijke vorm van de voet en zijn bij de neus aangespitst. Het zijn alle buitenzolen. Ze waren met halve leersteken aan het bovenleer vastgenaaid. Ter versterking van de schoen waren tussen zool en bovenleer biesjes genaaid, waarvan er nog één aan een hak bevestigd zit (afb. 2c). Er is ook een los biesje gevonden (afb. 7d). Het naaiwerk (handwerk natuurlijk) is zeer regelmatig en getuigt van goed vakmanschap. De onderlinge afstand tussen de steken, waarmede de zolen aan het bovenleer waren vastgenaaid, is meestal 5 mm; bij één zool is dat 4 mm (afb. 2b).

De schoenen werden genaaid volgens de „retourné" methode, hetgeen betekent

dat bovenleer en zool met de vleeskanten aan elkaar werden genaaid en daarna werden omgekeerd. Na omkering van het afgewerkte exemplaar waren de steken onzichtbaar, wat het uiterlijk van de schoen verfraaide en slijtage van de draad voorkwam.

Het bovenleer is zo veel mogelijk uit één stuk gesneden (een onvoordelige manier van snijden); de ontbrekende stukken werden met een blinde naad aangezet; steken op 4 mm afstand van elkaar. Soms zijn aan de bovenkant van het bovenleer ook steken te zien; deze duiden op een mogelijke randafwerking op die plaats. Halve leersteken in de hiel van sommige exemplaren wijzen op een hielversterker. Ook bij de sluitingen zijn vaak halve leersteken te zien; ze wijzen op een lip die daar heeft gezeten.

Bijna al het bovenleer is van vrouwen- of kinderschoenen, uitgezonderd de schoen op de afbeeldingen 4a en 4b. De modellen van het gevonden schoeisel kunnen gedateerd worden in het einde van de 14e eeuw en in de 15e eeuw.

Voor de deskundige aanwijzingen van Mevr.Dr. W.Groenman - van Waateringe en de vaktechnische adviezen van de Heer P.C.Abrahams betuig ik hierbij mijn dank.

De tekeningen werden gemaakt door A.M.Numan naar opmetingen van de schrijver; de foto's zijn van G.Sarlet.

Literatuur:

W.Groenman - van Waateringe 1972: Vondsten onder de Sint Olofskapel. Stadskernonderzoek in Amsterdam p. 22-27. Amsterdam.
Dienst der Publieke Werken - Amsterdams Historisch Museum, Afdeling Archeologie 1977: Opgravingen in Amsterdam- Twintig jaar stadskernonderzoek, p. 69-103. Amsterdam.

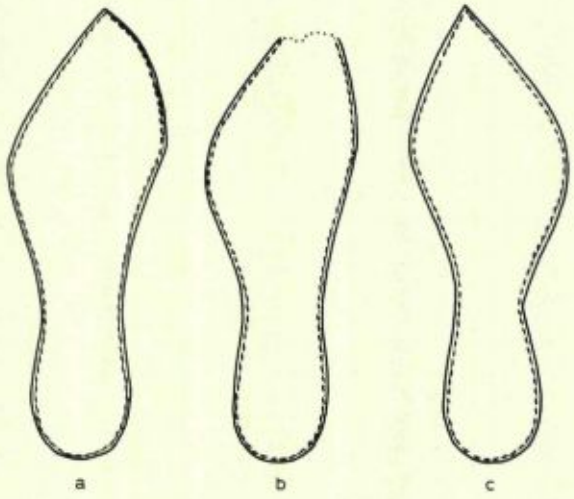

Afb. 1a. Linkerzool. De lengte is 23 cm en de grootste breedte is 7.5 cm, maat 34.
Afb. 1b. Linkerzool, identiek aan 1a. Het neuspuntje is afgebroken.
Afb. 1c. Rechterzool. De afmetingen zijn 23 x 8 cm, maat 34 (schaal 1:4).

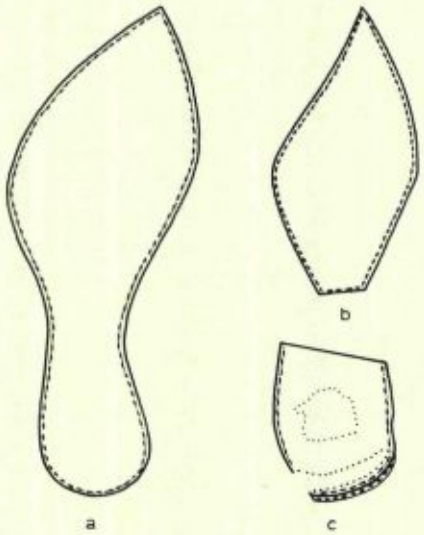

Afb. 2a. Linkerzool. De afmetingen zijn 24.5 x 9 cm, maat 37. Dit kan een kleine mannenmaat zijn.
Afb. 2b. Losse linkerzool, zeer kleine maat, waarschijnlijk maat 34. De afmetingen zijn 14.5 x 7 cm.
Afb. 2c. Losse hak van een mannenschoen. Een gedeelte van het biesje, dat tussen zool en bovenleer was genaaid, zit nog aan de hak vast (schaal 1:4).

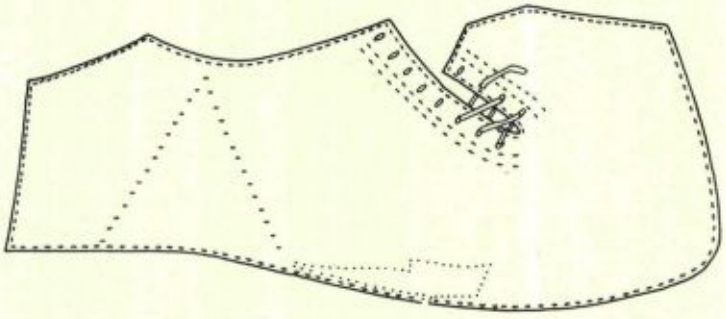

Afb. 3a. Driekwart van het bovenleer van een vrouwenschoen, vleeskant. De lengte van de schoen was ongeveer 24 cm, maat 36. De zool was vastgenaaid met steken op 6 mm afstand. In de hiel heeft een versterking gezeten. De sluiting op de wreef geschiedde door middel van een leren veter, die aan één van de onderste gaatjes was vastgemaakt en zig-zag door de twee maal acht paarsgewijze gaatjes van de insnijding ging. Er zit nog een stuk veter in de schacht, die zes gaatjes verbindt. Onder de sluiting heeft een lip gezeten (schaal 1:4).

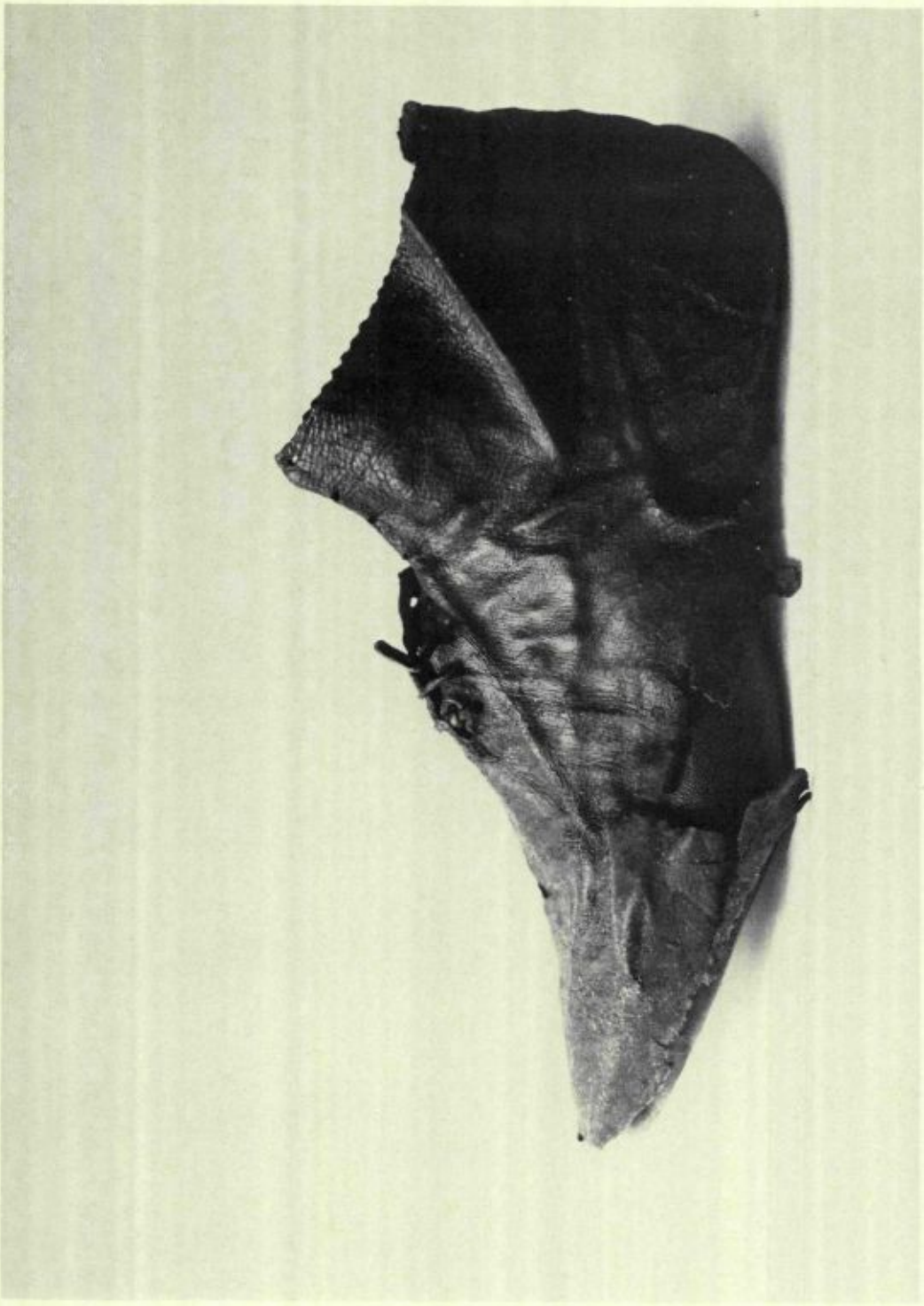

Afb. 3b. Foto van schoen 3a.

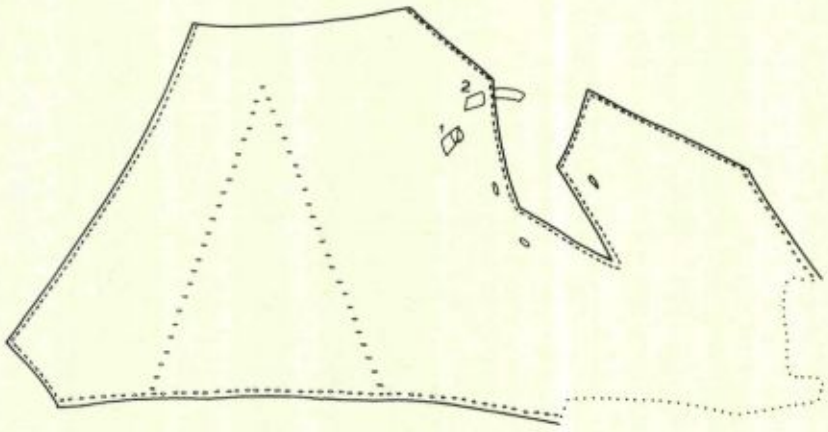

Afb. 4a. Driekwart van het bovenleer van een mannenschoen, misschien een half-hoge laars. De lengte van de schoen is ongeveer 26 cm geweest; maat 39. De zool was vastgenaaid met steken op 5 mm afstand. Voor de sluiting op de wreef zaten aan weerskanten van de insnijding vier gaten, waardoor een leren veter ging. Deze is 6 mm breed. Er zijn nog twee stukjes veter aanwezig, maar het is niet duidelijk hoe de schoen werd dichtgemaakt. Een stukje veter met een knoopje aan het einde komt bij 1 naar binnen, het knoopje blijft aan de buitenkant zitten. Bij 2 zit ook een stukje veter, dat misschien van het eerste is afgebroken. Dit stukje gaat weer naar buiten. Verdere gegevens over de sluiting ontbreken (schaal 1:4).

Afb. 4b. Foto van 4a.

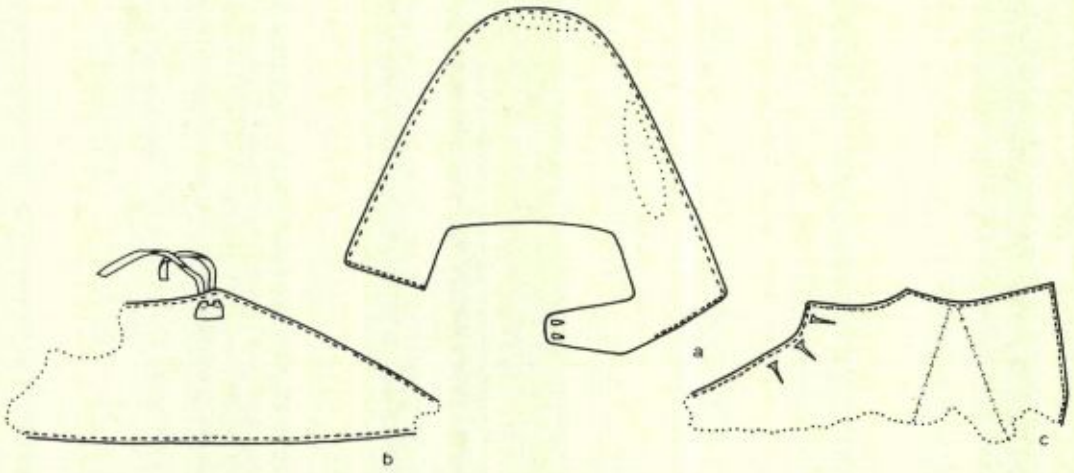

Afb. 5a. Voorblad van een lage schoen met ronde neus, vleeskant. De zool was vastgenaaid met steken op 6 mm afstand. In het lipje zitten twee gaatjes voor de sluiting. Slijtgaten aan de neus en aan de zijkant. Wat de vorm betreft kan deze schoen misschien in de 16e eeuw worden gedateerd.

Afb. 5b. Het halve voorblad van een lage schoen met puntige neus, vleeskant. De sluiting geschiedde door middel van twee veters, elk 5 mm breed, uit één riempje van 14 mm breed gesneden. In de sluitingsgaatjes zitten de veters nog. Onder de sluiting heeft een lip gezeten.

Afb. 5c. Driekwart knooplaarsje van een kind, vleeskant. Er zijn drie gaatjes voor de sluiting op de wreef; in het aangezette stuk er boven heeft waarschijnlijk een vierde gaatje gezeten. De lengte van dit laarsje was ongeveer 16 cm; maat 24. Het heeft een hielversterker gehad en er zat een lip onder de sluiting (schaal 1:4).

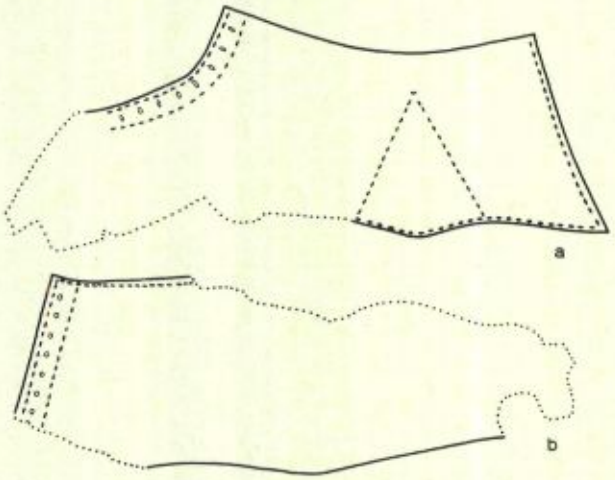

Afb. 6a. Driekwart van het bovenleer van een lage schoen, vleeskant. Aan weerszijden van de insnijding hebben acht gaatjes gezeten voor de sluiting op de wreef. Onder de sluiting zat een lip en tegen de binnenkant van de hiel een versterking.

Afb. 6b. Gedeelte van het bovenleer van een lage schoen, vleeskant. Zeven van de acht gaatjes aan één kant van de insnijding zijn nog aanwezig. Misschien had de schoen een zijsluiting. Onder de sluiting heeft een lip gezeten. De zool was aangezet met steken op 4 mm afstand (schaal 1:4).

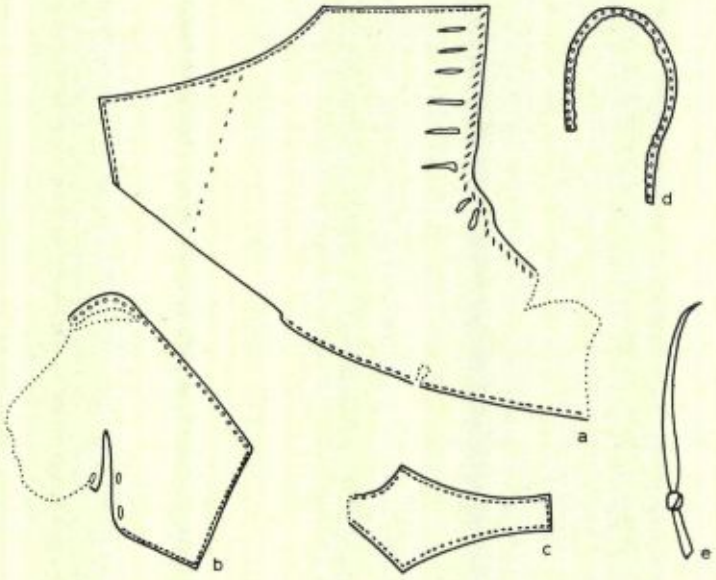

Afb. 7a. De helft van het bovenleer van een knooplaars, vleeskant. Er zijn acht gaatjes van 1.5 cm lengte voor de sluiting op de wreef nog aanwezig. Onder de sluiting zat een lip en in de hiel een versterking. De zool was aangezet met steken op 5 mm afstand.

Afb. 7b. Driekwart voorblad van een lage (?) schoen, puntig model, vleeskant. De sluiting geschiedde waarschijnlijk door middel van twee maal twee gaatjes. De zool was aangezet met steken op 5 mm afstand.

Afb. 7c. Niet definieerbaar fragment bestaande uit twee gelijkvormige stukjes leer, die op elkaar zijn genaaid (steken op 7 mm afstand). Het fragment, lang 10 cm, is aan één kant afgebroken. Misschien is dit fragment het verbrede einde van een riem, dat als sluiting diende.

Afb. 7d. Biesje dat ter versterking tussen zool en bovenleer was genaaid. Steken op 5 mm afstand.

Afb. 7e. Fragment van een leren veter met knoopje (schaal 1:4).

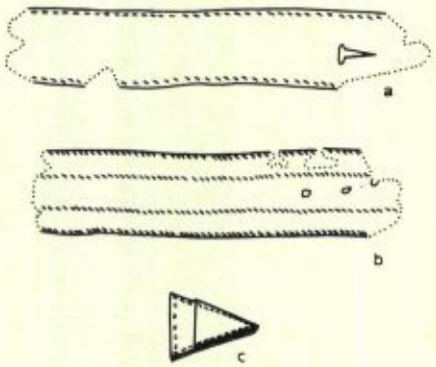

Afb. 8a. Fragment van een riem, lengte 21.5 cm, breedte 4 cm. Steken langs de zijkanten (op 5 mm afstand) wijzen erop, dat de riem misschien van dubbel leer is geweest. Bij het puntig einde een T-vormig gaatje voor de sluiting.
Afb. 8b. Fragment van een leren riem, lengte 18.5 cm. Vier naden van steken (op 3 mm afstand) wijzen erop, dat de riem waarschijnlijk twee maal dubbel gevouwen is geweest in de lengte. Er zitten enkele gaatjes in het fragment.
Afb. 8c. Niet determineerbaar driehoekje, gedeeltelijk dubbel (schaal 1:4).

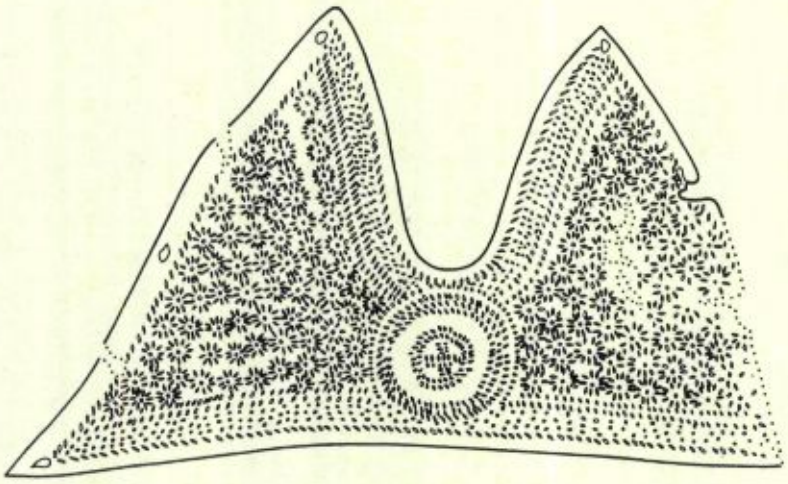

Afb. 9a. Voorblad van een trip, nerfkant. De linkerzijde van het blad is groter dan de rechterzijde; het is dus een trip voor de linkervoet geweest. De rechterzijde van het blad is sterk vergaan. De spijkergaatjes in de zijkanten zijn afkomstig van de bevestiging op het houten onderstuk. Het blad bestaat uit twee gelijke stukken leer, die op elkaar zijn geplakt en op elkaar worden gehouden door een versiering van honderden gaatjes, die door beide stukken leer heen zijn geslagen. Het patroon van de versiering bestaat uit twee stroken van gaatjes, één aan de bovenkant en één aan de onderkant, verbonden in het midden door een cirkelvormig ornament. De twee driehoeken aan weerszijden daarvan zijn opgevuld met rondjes, elk bestaande uit twaalf gaatjes (elf in een cirkeltje en een twaalfde in het midden). De regelmatigheid van deze rondjes wijst erop, dat ze met behulp van een instrument in één keer in het leer zijn geslagen (schaal 1:4).

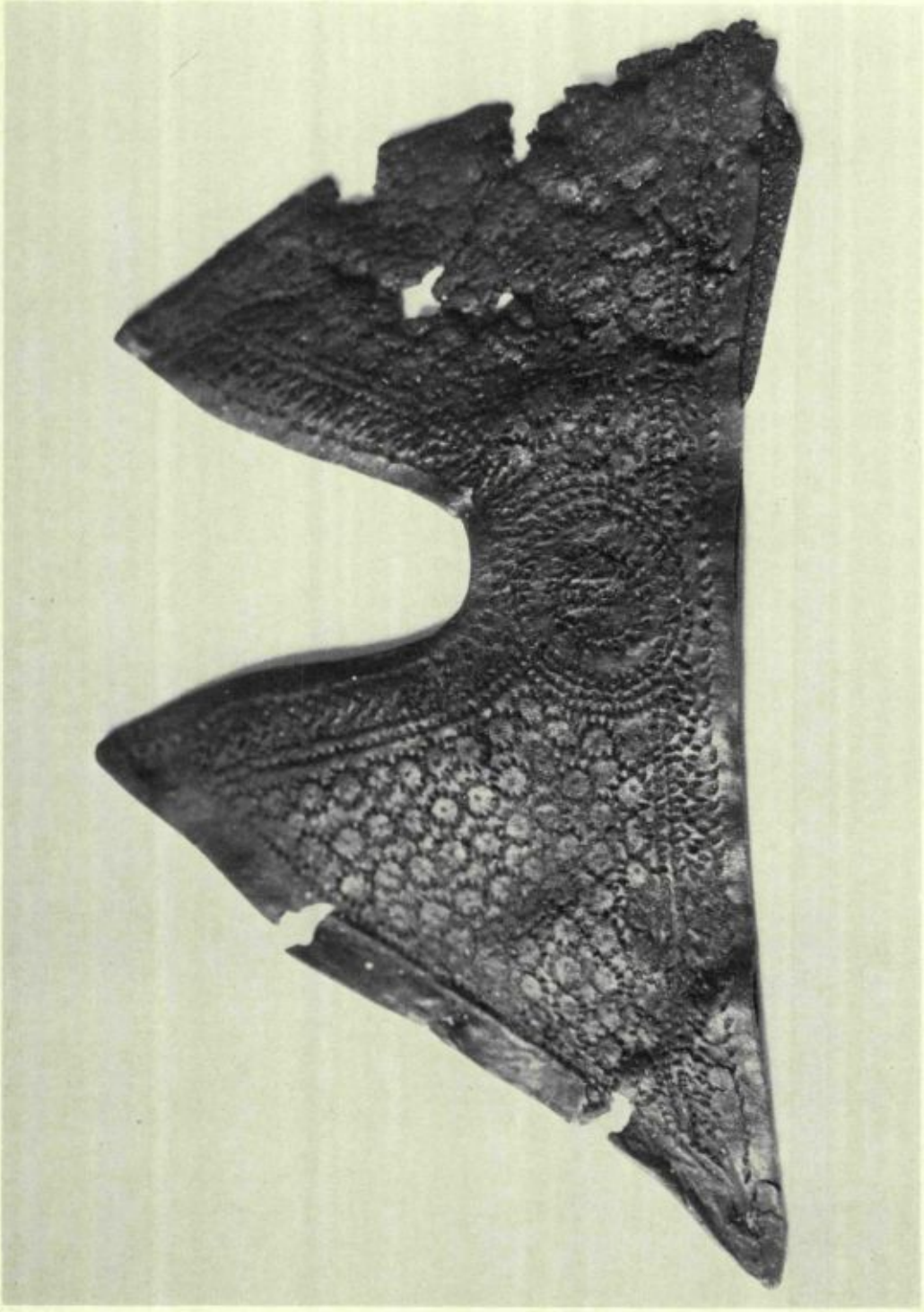

Afb. 9b. Foto van 9a.

In de artikelen gebruikte afkortingen:

AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
HB	Haarlems Bodemonderzoek
NAP	Nieuw Amsterdams Peil
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

In *Haarlems Bodemonderzoek* worden verslagen gepubliceerd van opgravingen, boringen, waarnemingen en andere onderzoekingen die betrekking hebben op het ontstaan en de ontwikkeling van de stad Haarlem en de bodem waarop deze gelegen is. Centraal staat de dokumentatie van het feitenmateriaal en een verslaggeving op niet al te lange termijn. Dit brengt met zich mee dat ook waarnemingen van beperkte omvang en sterk lokale betekenis zullen worden opgenomen.
De bijdragen en konklusies zullen vaak een voorlopig karakter hebben en veel van de gepubliceerde gegevens zullen later in een breder verband opnieuw moeten worden bezien.
De opzet van de reeks – de publicatie van feiten – brengt met zich mee dat beschouwende artikelen niet worden opgenomen.
Afleveringen van *Haarlems Bodemonderzoek* verschijnen wanneer er materiaal beschikbaar is.
De verantwoordelijkheid voor de artikelen berust bij de auteurs.
Overname van gegevens is toegestaan, mits bronvermelding plaats vindt.

Haarlems Bodemonderzoek is in losse afleveringen verkrijgbaar
- in het Stadhuis en de Stadsbibliotheek van Haarlem,
- bij Boekhandel A Vernout, Warmoesstraat 10, Haarlem,
- bij het Secretariaat van de AWN Kennemerland: Mevr. C.J. Lagerweij-Timmer, Anslijnstraat 12, Haarlem.
  en bij abonnement bij
- de Secretaris van de Gemeentelijke Commissie Oudheidkundig Bodemonderzoek Haarlem, „Koningstein", Zuider Buitenspaarne 22, Haarlem, tel. 023 - 320615.

Vormgeving, zetwerk en druk: Drukkerij „ERLA", Amsterdam-Zuid

Omslag: A.M. Numan naar een kaart van Jacob van Deventer, ca. 1550

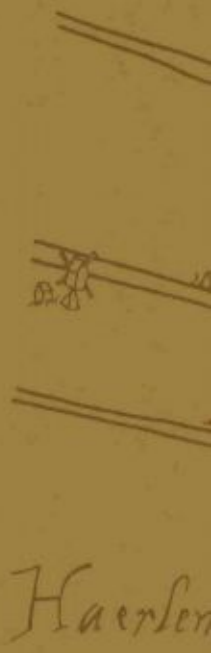
Haerlem